

Anna Sikora

Uniwersytet Jagielloński

KONSTYTUCYJNE GRANICE STOSOWANIA PRZYMUSU BEZPOŚREDNIEGO WZGLĘDEM OSKARŻONEGO. UWAGI NA TLE ORZECZNICTWA TK I ETPCZ

1. WSTĘP

Głównym celem postępowania karnego jest osiągnięcie trafnej reakcji karnej, to jest pociągnięcie do odpowiedzialności faktycznego sprawcy czynu zabronionego. Jego realizacja możliwa jest po przeprowadzeniu sformalizowanego postępowania karnego, którego głównym aktorem jest oskarżony. Na niego, jako na biernego uczestnika postępowania, nałożone zostały pewne obowiązki, których realizacja ma umożliwić dotarcie do prawdy materialnej. Katalog obowiązków, jakim oskarżony zobowiązany jest się poddać, został nie-enumeratywnie wymieniony w art. 74 § 2 k.p.k. Oskarżony nie musi podejmować aktywności związanej z przeprowadzanymi czynnościami procesowymi, zobligowany jest do biernego ich znoszenia, o czym wprost świadczy użyte przez ustawodawcę wyrażenie „poddania się”. Musi on, niezależnie od przyjętej linii obrony, wykonać polecenia organu procesowego związane z nałożonymi na niego obowiązkami dowodowymi. Odmowa czy utrudnianie realizacji obowiązków wymienionych w ustawie karnoprocesowej niejednokrotnie będzie skutkować podjęciem środków egzekwujących ich wykonanie. Brak współpracy czy uniemożliwianie ich wykonywania będzie prowadzić do podjęcia przez funkcjonariuszy wymiaru sprawiedliwości reakcji zmuszających do ich realizacji. Organy na podstawie art. 74 § 3a k.p.k. uprawnione są do zastosowania środków, najczęściej związanych z przymusem, pozwalających, a także przymuszających do wykonania czynności, do której zmaterializowania zobowiązany jest oskarżony.

Najczęściej stosowanymi metodami podejmowanymi przez organy procesowe celem przymuszenia do ich wykonania są przymus bezpośredni oraz środki techniczne i to im poświęcone będzie niniejsze opracowanie. W pierwszej kolejności zostanie przedstawiona charakterystyka środków przymusu bezpośredniego stosowanych wobec osoby oskarżonego, których uregulowanie zostało określone nie tylko w Kodeksie postępowania karnego, lecz także w licznych

ustawach odnoszących się do działalności służb mundurowych. Kolejno zostanie przeprowadzona próba określenia możliwych granic ich stosowania. Konieczność ich precyzyjnego określenia wynika z możliwości ograniczenia podstawowych, konstytucyjnie przyznanych wolności i praw osoby, w stosunku do której środki przymusu bezpośredniego zostały zastosowane. Rozważania zostaną oparte zarówno o uregulowania wywodzone z Konstytucji RP, jak i o stanowisko wypracowane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka.

2. CZYM JEST PRZYMUS BEZPOŚREDNI?

Ustawodawca w art. 74 § 3a k.p.k. wskazał ogólną możliwość zastosowania środków przymusu bezpośredniego w stosunku do oskarżonego niewykonyującego lub utrudniającego realizację nałożonych na niego ustawowo obowiązków. Kluczowym pojęciem dla prowadzonych rozważań jest tytułowy środek przymusu bezpośredniego, którego dokładne wyjaśnienie jest niezbędne dla prowadzenia dalszych rozważań. Zgodnie z definicją za przymus *Słownik Języka Polskiego PWN* traktuje „środki prawne zmuszające do zastosowania się do przepisu prawa lub wyroku sądowego”¹. Natomiast pojęcie bezpośredniości przymusu należy traktować jako pewną ingerencję w sferę nietykalności osoby w stosunku, do której owe środki wymuszające powinny zachowanie zostały zastosowane.

Uprawnienie organów procesowych do stosowania środków przymusu bezpośredniego, a przede wszystkim ich charakteru oraz możliwego sposobu użycia nie zostało wyraźnie wskazane w ustawie karnoprocesowej. Z pomocą określenia, czym faktycznie jest przymus bezpośredni, przychodzi ustawa z dnia 24 maja 2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej² (dalej: u.ś.p.b.), która będzie stanowić w niniejszym wywodzie główny przedmiot zainteresowania. Możliwość zastosowania przymusu bezpośredniego została wskazana również w ustawie z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego³, a także w ustawach dotyczących służb mundurowych, tj. ustawie o Policji, ustawie o Straży Granicznej, ustawie o Służbie Więziennej, ustawie o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym itd.

Ustawa o środkach przymusu bezpośredniego określa katalog podmiotów uprawnionych do stosowania przymusu bezpośredniego; w stosunku do oskarżonego przymus najczęściej będzie wykorzystywany przez funkcjonariuszy Policji. Środki, jakie mogą zostać podjęte wobec biernego uczestnika postępowania na podstawie art. 12 u.ś.p.b., to: siła fizyczna, najczęściej polegająca na podjęciu

¹ Zob.: <http://sjp.pwn.pl/sjp/przymus;2512307.html> (dostęp: 30.06.2016 r.).

² T.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1120.

³ T.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 882.

działań obezwładniających, stosowanie kajdanek, kaftanu bezpieczeństwa, pasa obezwładniającego, pałki służbowej itd. Zawarty w ustawie katalog środków przymusu ma charakter zamknięty. Najczęściej stosowanymi metodami wobec oskarżonego są wszelkie czynności obezwładniające, które na gruncie art. 4 pkt 4 u.ś.p.b. są traktowane jako pozbawienie lub ograniczenie swobody ruchowej w celu wyeliminowania zagrożenia ze strony osoby (tutaj oskarżonego) lub przełamania oporu osoby niepodporządkowującej się poleceniom wydawanym na podstawie prawa. Mając powyższe na uwadze, środki mogą zostać podjęte w stosunku do oskarżonego, którego zachowanie zmierza do utrudnienia lub uniemożliwienia przeprowadzenia czynności, do których wykonania jest obowiązany na podstawie ustawy. Ustawodawca wskazał również w art. 74 § 3a k.p.k., że zastosowanie środków przymusu możliwe jest wyłącznie wtedy, gdy za ich pomocą możliwa będzie realizacja obowiązków. Można zatem wywieść na podstawie obowiązującej regulacji trzy postulaty uprawniające organy procesowe do zastosowania przymusu bezpośredniego w stosunku do „nieposłusznego” oskarżonego. Po pierwsze, oskarżony musi swym zachowaniem niweczyć możliwość przeprowadzenia i realizacji obowiązków dowodowych, po drugie owe czynności, do których wykonania bierna strona jest zobowiązana, muszą mieć swe źródło w ustawie, tutaj Kodeksie postępowania karnego, a po trzecie przy ich użyciu możliwe jest skuteczne wykonanie zamierzonej czynności procesowej⁴.

Ze względu na wysoki stopień inwazyjności większości środków przymusu bezpośredniego ustawodawca zdecydował się na dookreślenie minimalnych standardów ich wykorzystania, o czym świadczą kolejno przywołane przepisy: art. 6 u.ś.p.b. warunkuje możliwość ich zastosowania od niezbędności osiągnięcia za jego pomocą celów, w sposób jak najmniej dolegliwy oraz proporcjonalny do zaistniałej sytuacji; art. 7 u.ś.p.b. wskazuje na konieczność użycia lub wykorzystania środka w sposób wyrządzający możliwie najmniejszą szkodę, a także na konieczność odstąpienia od jego wykorzystania, gdy cel ich zastosowania został osiągnięty. Oprócz powyższych reguł zostały również wprowadzone ograniczenia podmiotowe, które określają katalog osób, w stosunku do których stosowanie przymusu bezpośredniego jest zakazane. Na podstawie art. 9 ust. 1 u.ś.p.b. wyłączeniu podlegają kobiety w zaawansowanej ciąży, osoby, których wygląd wskazuje na wiek poniżej 13 lat, a także osoby o widocznej niepełnosprawności. Nie jest to jednak zakaz bezwzględny, na podstawie ust. 2 omawianego przepisu możliwe jest zastosowanie przymusu bezpośredniego, jeżeli zachodzi konieczność odparcia bezpośredniego zamachu na życie lub zdrowie, a użycie wyłącznie siły fizycznej nie jest wystarczające.

Szeroki katalog podmiotów, w stosunku do których możliwe jest wykorzystanie przymusu bezpośredniego, może rodzić zaniepokojenie, dlatego tak istotne jest każdorazowe zweryfikowanie konieczności użycia środków przymusu bez-

⁴ J. Skorupka (red.), [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 260.

pośredniego, a także kierowanie się regułami umożliwiającymi ich stosowanie, a które w głównej mierze chronią osoby, w stosunku do których są przedsiębrane. Ustawodawca jednoznacznie określił dyrektywy stosowania środków przymusu bezpośredniego, takie jak: adekwatność, niezbędność, celowość zastosowania środka, a także konieczność ich podejmowania z umiarem oraz traktowania ich jako *ultima ratio*⁵. Ze względu na możliwą ingerencję w nietykalność człowieka należy uznać powyższe elementy warunkujące i umożliwiające stosowanie środków przymusu bezpośredniego jako minimalny standard. Niezbędne wydaje się wskazanie na konieczność każdorazowej analizy możliwości ich wykorzystania w konkretnym stanie prawnym. Ponadto możliwe jest ich podejmowanie wyłącznie w sytuacjach, w których ustawa wyraźnie na to zezwala, bowiem stosowanie wykładni rozszerzającej odnośnie do możliwości ich użycia w procesie karnym wydaje się krzywdzące z perspektywy pozycji osoby, względem której są stosowane – tutaj oskarżonego. Niewątpliwą bowiem jest związana z ich dokonaniem ingerencja w wolności osobiste oskarżonego, a także ograniczenia konstytucyjnie przyznanego prawa do obrony i domniemania niewinności, które w przypadku niczym nieograniczonego uprawnienia i nieweryfikowalnego sposobu jego wykorzystania prowadziłyby do instrumentalnego traktowania oskarżonego, którego status procesowy i uprawnienia miałyby wówczas wyłącznie charakter iluzoryczny.

Doktryna wskazuje również na podstawowe przymioty i cechy środków przymusu. Podkreśla się przede wszystkim cel ich stosowania, tj. osiągnięcie celów wymiaru sprawiedliwości; bezpośrednio związane są z niewypełnieniem obowiązków procesowych; a także iż przymus pochodzi od organów władzy państwowej⁶. Ponadto wskazuje się także wymóg wyłączności ustawowej podstawy upoważniającej do wykorzystania środków przymusu bezpośredniego; stosowanie wyłącznie w sytuacjach koniecznych, a w przypadku zaistnienia konieczności użycia przymusu organy procesowe zobligowane są do kierowania się regułą minimalizacji dolegliwości, a także zakazem poniżającego traktowania⁷.

W orzecznictwie również podkreśla się konieczność respektowania przez organy procesowe godności ludzkiej, a także ochronę podstawowych praw człowieka przy stosowaniu środków przymusu bezpośredniego⁸. Sąd apelacyjny nie wykluczył możliwości użycia przymusu bezpośredniego, jednak podkreślił wymóg jego dostosowania do konkretnych okoliczności, a przede wszystkim do wieku osoby, w stosunku do której są stosowane⁹. Widoczna staje się niezbędność każdorazowej analizy konieczności, proporcjonalności, a także doboru

⁵ J. Kosonoga, *System środków dyscyplinujących uczestników postępowania karnego*, Warszawa 2014, s. 543.

⁶ *Ibidem*, s. 28.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Wyrok SA w Warszawie z dnia 13 maja 2015 r., VI ACa 880/14, LEX nr 1814846.

⁹ *Ibidem*.

intensywności przedsięwziętych działań związanych z podejmowanym przymusem bezpośrednim.

Pełne przestrzeganie powyższych standardów niewątpliwie zmniejszyłoby skalę możliwych nadużyć organów procesowych, najczęściej funkcjonariuszy Policji, opierających się w głównej mierze na niewłaściwym doborze środka przymusu bezpośredniego czy przekraczaniu proporcjonalności, a przede wszystkim konieczności jego stosowania, na co wskazują ostatnie orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. A właśnie przestrzeganie podstawowych reguł wykorzystania środków przymusu bezpośredniego wydaje się niezbędne ze względu na konieczność ochrony kluczowych wartości przyznanych jednostce, to jest jej wolności i nietykalności osobistej, która w znacznym stopniu zostaje przez nie ograniczona, a także stanowiłoby to emanację zasad rzetelnego postępowania karnego oraz demokratycznego państwa prawa.

3. KONSTITUCYJNE GRANICE STOSOWANIA PRZYMUSU BEZPOŚREDNIEGO

Stosowanie środków przymusu bezpośredniego wiąże się z ingerencją oraz ograniczeniem podstawowych praw i wolności przyznanych jednostkom na gruncie Konstytucji RP. Wartości, jakie najczęściej podlegają reglamentacji, dotyczą wolności, a także nietykalności osobistej. Organ procesowy, podejmując środki egzekwujące, narusza sferę praw i wolności podlegających ochronie na gruncie konstytucyjnym, dlatego ze względu na istotność gwarancji niezbędne wydaje się określenie konstytucyjnych granic użycia przymusu bezpośredniego względem osoby oskarżonego.

Nietykalność i wolność osobista dotyczą najważniejszej kategorii praw człowieka, została ona wyrażona w art. 41 Konstytucji RP. Wolność osobista powszechnie traktowana jest jako kluczowa wartość społeczeństw demokratycznych, która przysługuje jednostkom z samej natury ich istnienia, charakteryzująca się niezbywalnością i niepodważalnością¹⁰. Przejawia się ona w zakazie naruszenia integralności fizycznej i psychicznej człowieka¹¹. Organy państwa zobowiązane są do jej zagwarantowania, co bezpośrednio implikuje zakaz jej arbitralnego pozbawiania czy ograniczania. Zapewnienie realizacji kluczowej z perspektywy każdego obywatela wolności niewątpliwie jest związane z określonością stosowania środków przymusu przez organy władzy publicznej, które ową nietykalność ograniczają, niejednokrotnie wkraczając i naruszając istotę wolności osobistej człowieka. Dlatego też nietykalność osobista na podstawie obecnie obowiązują-

¹⁰ Wyrok TK z dnia 10 marca 2010 r., U 5/07, OTK-A 2010, nr 3, poz. 20.

¹¹ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 266.

jącego jej uregulowania w Konstytucji RP uważana jest za wolność od środków przymusu, od arbitralnego i niczym nieograniczonego ich stosowania¹². Zakaz ingerencji w sferę nietykalności nie ma charakteru bezwzględnego, co wiąże się z zagwarantowaniem realizacji wartości w konkretnym przypadku uznanych za nadrzędne, *per esemplo* spełnieniem celów postępowania karnego.

Wolność i nietykalność osobista mają swe źródło w Konstytucji RP i to właśnie tam należy doszukiwać się sposobów i trybu ich ograniczenia. Podkreślenia wymaga fakt, iż na podstawie art. 41 ust. 1 zd. drugie Konstytucji RP możliwie jest ograniczenie nietykalności czy wolności osobistej, ale z zachowaniem konstytucyjnych standardów. Nie może ono mieć charakteru całkowitego, tj. polegać na pozbawieniu jednostki omawianego prawa, jak również nie może charakteryzować się arbitralnością. Możliwość modyfikacji omawianych praw i wolności osobistych może nastąpić wyłącznie w trybie i na zasadach określonych w ustawie, o czym świadczy omawiany artykuł. Należy ją rozpatrywać w powiązaniu z innymi przepisami Konstytucji RP stanowiącymi w stosunku do jej art. 41 ust. 1 *lex generalis* i będących jej dopełnieniem. Mowa tutaj o art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, który określa konstytucyjne granice ingerencji w prawa i wolności człowieka.

Generalną możliwość ograniczenia praw i wolności nadanych przez Konstytucję RP należy odczytywać z jej art. 31 ust. 3¹³. Na jego podstawie ograniczenie korzystania z konstytucyjnych praw i wolności może być ustanowione wyłącznie w ustawie i tylko wtedy, gdy jest to konieczne dla bezpieczeństwa, porządku publicznego czy ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób, a zastosowane ograniczenia nie mogą naruszać istoty wolności i praw¹⁴. Powyższe stanowi gwarancję procesową jednostek, zapobiega przedmiotowemu traktowaniu uczestników postępowania, a tym samym jest swoistym ograniczeniem nadużyć organów procesowych, a co za tym idzie, pewnego rodzaju limitacją ich naruszeń.

Na podstawie art. 31 ust. 3 Konstytucji RP można wywieść zasady warunkujące możliwość ograniczenia konstytucyjnych wartości przyznanych jednostkom. Po pierwsze, wszelkie reglamentacje konstytucyjnie przyznanych praw mogą nastąpić tylko za pośrednictwem ustawy. Doktryna i orzecznictwo wskazują na możliwość ingerencji i ograniczenia praw za pomocą aktów o randze ustawowej, ale także możliwe jest określenie źródeł danych ograniczeń w ustawie, to znaczy wskazanie podstawowych elementów ograniczeń, natomiast ich skonkretyzowanie może nastąpić w innym akcie rangi podustawowej¹⁵. Orzecznictwo

¹² M. Zieliński, *Wolność osobista, jej charakter oraz gwarancje*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 90.

¹³ H. Zięba-Załucka (red.), *System ochrony praw człowieka w RP*, Rzeszów 2015, s. 31.

¹⁴ Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483.

¹⁵ B. Banaszak, *Konstytucja...*, s. 219.

Trybunał Konstytucyjny jednoznacznie wskazuje, że w akcie ustawowym konieczne jest zawarcie wszystkich zasadniczych elementów związanych z ograniczeniami, w szczególności gdy dotyczą one stosunków zachodzących między obywatelami a podmiotami władzy publicznej¹⁶. Ponadto niedopuszczalne są uregulowania blankietowe w ustawie, których konkretyzacja ma nastąpić w drodze aktów wykonawczych, co wyraźnie implikowałoby dużą swobodę w kształtowaniu pozycji jednostki przez możliwość formułowania licznych ograniczeń przez organy władzy wykonawczej¹⁷. Wskazanie wyłączności ustawowej do ograniczania praw i wolności wydaje się jedynym możliwym rozwiązaniem zapewniającym odpowiednią ochronę jednostkom, a także zapobiegającym nadużyciom organów państwowych. Ograniczenie formy i sposobu określenia możliwości zastosowania środków przymusu bezpośredniego wyłącznie do ustawy jest zabiegiem niezbędnym i pożądanym z perspektywy statusu uczestnika postępowania karnego. Proces legislacyjny oraz stopień szczegółowości regulacji zawartych w akcie rangi ustawowej jest znacznie bardziej złożony i skomplikowany niż procedura wydawania rozporządzeń. Takie uregulowanie jest jedynym optymalnym zapewniającym odpowiedni standard prowadzonych działań, w którym szanowane są prawa i wolności jednostki uwikłanej w proces karny.

Kolejnym elementem upoważniającym wywodzonym na podstawie art. 31 ust. 3 Konstytucji RP jest wskazanie konieczności wprowadzenia ograniczeń ze względu na zapewnienie bezpieczeństwa, porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej albo wolności i praw innych osób. Wymienione przesłanki mają charakter materialnoprawny, zostały one wskazane w sposób enumeratywny, co uniemożliwia zastosowanie wykładni rozszerzającej¹⁸. Wprowadzenie ograniczeń konstytucyjnych praw i wolności może wystąpić wyłącznie w celu ochrony wartości wskazanych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Wskazane wartości określają dobra, którym ustawodawca przyznaje szczególną wagę. Uznanie nadrzędności interesu społecznego nad interesem jednostki wynika z niejednokrotnej konieczności ochrony społeczeństwa przed zachowaniami zagrażającymi porządkowi publicznemu i bezpieczeństwu ogółu.

Kolejną przesłanką, która musi zostać spełniona, aby mogło nastąpić ograniczenie praw i wolności jednostki, jest nienaruszalność istoty ograniczanego prawa. Na jej podstawie należy wskazać, iż możliwość reglamentacji wartości konstytucyjnie nadanych jednostkom nie ma charakteru w pełni swobodnego¹⁹. Nie jest możliwe zatem całkowite udaremnienie korzystania z przyznanych praw

¹⁶ Zob.: wyrok TK z dnia 26 kwietnia 2004 r., K 50/02, OTK-A 2004, nr 4, poz. 32; wyrok TK z dnia 5 listopada 1986 r., U. 5/86, OTK 1986, nr 1, poz. 1; wyrok TK z dnia 30 listopada 1988 r., K. 1/88, OTK 1988, nr 1, poz. 6; wyrok TK z dnia 25 lutego 1997 r., K. 21/95, OTK ZU 1997, nr 1, poz. 7; wyrok TK z dnia 22 września 1997 r., K. 25/97, OTK ZU 1997 nr 3–4, poz. 35.

¹⁷ Wyrok TK z dnia 12 stycznia 2000 r., P 11/98, OTK 2000, nr 1, poz. 3.

¹⁸ Zob.: wyrok TK z dnia 20 października 2010 r., P 37/09, OTK-A 2010, nr 8, poz. 79.

¹⁹ B. Banaszak, *Konstytucja...*, s. 222.

i wolności, bowiem ograniczane prawa posiadają ze względu na swą istotę pewien nienaruszalny rdzeń, który wolny jest od wszelkich ingerencji, nawet w przypadku gdy zastosowanie ograniczeń miałyby na celu ochronę wartości wyrażonych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP²⁰.

Niezależnie od wymienionych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP przesłanek konieczna jest każdorazowa analiza, czy faktycznie istnieje konieczność ograniczenia praw i wolności przyznanych jednostkom, a także wskazanie ich zakresu, co określa obligatoryjność kierowania się zasadą proporcjonalności²¹. Podjęte środki ograniczające prawa powinny charakteryzować się również efektywnością oraz niezbędnością dla osiągnięcia wskazanych celów, będąc przy tym jak najmniej uciążliwe w stosunku do osoby, wobec której są stosowane²². Wyżej wspomniana „niezbędna” analiza przesłanek stanowi kolejny przejaw gwarancji statusu oraz pozycji osoby, w stosunku do której środki przymusu bezpośredniego zostaną zastosowane, niejednokrotnie chroniąc jednostkę przed możliwymi naruszeniami. Nie należy jednak zapominać, że decyzja o wykorzystaniu przymusu podejmowana jest pod presją czasu oraz wymaga natychmiastowego działania, dlatego istotne wydaje się precyzyjne uregulowanie przesłanek uprawniających posłużenie się nimi w konkretnym stanie faktycznym. Uprzednia kontrola przesłanek powinna wyeliminować wszelkie wątpliwości dotyczące użycia tytułowych środków, a następcza analiza powinna stanowić wyłącznie potwierdzenie zastosowanego wnioskowania uznającego konieczność lub odmawiającego zasadności ich wykorzystania.

Wskazane regulacje należy odnieść do możliwości stosowania środków przymusu wobec oskarżonego. Wszystkie wskazane przymioty uprawniające do ograniczenia konstytucyjnie przyznanych praw muszą zostać spełnione przy wskazywaniu możliwości stosowania przymusu bezpośredniego. Możliwość reglamentacji wolności i nietykalności osobistej następuje wyłącznie po odpowiednim jej uregulowaniu w akcie minimum rangi ustawowej ze względu na charakter i istotność ograniczanych praw. Uprawnienie do użycia środków przymusu bezpośredniego w akcie wykonawczym stanowiło przedmiot rozstrzygnięcia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 marca 2010 r., U 5/07²³, w którym Trybunał orzekł, iż rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2006 r. w sprawie środków przymusu bezpośredniego stosowanych przez CBA jest niezgodny z ustawą o CBA oraz Konstytucją RP. Trybunał Konstytucyjny wskazał, że § 6 ust. 2 rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie środków przymusu bezpośredniego stosowanych przez funkcjonariuszy CBA „wkracza w materię zastrzeżoną dla ustaw, regulując ją samoistnie”, co stoi w sprzeczności z art. 92 ust. 1 oraz z art. 41 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Z analizy powyższego

²⁰ Wyrok TK z dnia 12 stycznia 1999 r., P 2/98, OTK ZU 1999, nr 1, poz. 2.

²¹ H. Zięba-Załucka (red.), *System ochrony...*, s. 32.

²² *Ibidem*.

²³ OTK-A 2010, nr 3, poz. 20.

wynika, że z orzecznictwa Trybunału jednoznacznie można wywieść granice ingerencji organów procesowych w prawa i wolności jednostki, wskazując na zasadę proporcjonalności oraz nietykalności i wolności osobistej jako wymóg umożliwiający stosowanie środków przymusu bezpośredniego. Artykuł 31 ust. 3 oraz art. 41 ust. 1 stanowiły również wzorzec kontroli w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2012 r., K 10/11²⁴, w którym określono, że wykorzystanie środków przymusu bezpośredniego związane jest z zapewnieniem standardów wyrażonych w Konstytucji RP, tj. zasady proporcjonalności oraz z prawa dotyczącego nietykalności i możliwego jego ograniczenia.

W perspektywie całości rozważań należy pozytywnie ocenić rolę Trybunału Konstytucyjnego jako naczelnego organu ochrony prawnej w kraju, w kreowaniu granic ingerencji organów procesowych w podstawowe prawa i wolności jednostek, w tym także uczestników postępowania karnego, wobec których może być stosowany przymus bezpośredni oraz środki jemu pokrewne. Wskazanie reguł rządzących wykorzystywaniem środków przymusu bezpośredniego wydaje się niezbędne dla zapewnienia jednostkom, także tym uwikłanym w proces karny, bezpieczeństwa, stabilności pozycji prawnej, a także praworządności działań podejmowanych przez organy procesowe. Precyzyjne określenie granic możliwych ingerencji zapobiegnie arbitralnym naruszeniom kluczowych praw i wolności przyznanych na gruncie konstytucyjnym. Bogate orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, zasadnicza jego rola w wykładni postanowień Konstytucji RP oraz dekodowania z niej norm postępowania musi prowadzić do wniosku, że granice określone przez Trybunał rysują się na odpowiednim poziomie, zachowując przy tym wysoki standard rzetelnego procesu karnego oraz zapewniając jednostkom nienaruszalność z perspektywy ich wolności osobistej i nietykalności.

4. PRZYMUS BEZPOŚREDNI A ORZECZNICTWO ETPCZ

Granic ingerencji organów postępowania karnego w sferę praw i wolności jednostki w zakresie stosowania przymusu bezpośredniego należy również szukać na gruncie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Oczywiście nie sposób odnieść się do wszystkich wydanych przez ten Trybunał wyroków dotyczących tej materii, a jedynie trzeba się skupić na najważniejszych tezach płynących z orzecznictwa tego sądu europejskiego.

Stosowanie środków przymusu bezpośredniego może przybierać postać bardzo dolegliwą, niejednokrotnie niedozwoloną zarówno na gruncie prawa krajowego, jak i europejskiego, nieludzkiego i poniżającego traktowania. Liczne są bowiem przykłady naruszeń sfery wolności i nietykalności osobistej przez funk-

²⁴ OTK-A 2012, nr 51, poz. 5.

cjonariuszy publicznych, na co bezpośrednio wskazuje orzecznictwo europejskie. Ze względu na możliwe naruszenia podstawowej wartości każdego człowieka, jaką jest wolność od tortur i poniżającego traktowania, związanej z wykorzystaniem środków przymusu bezpośredniego, ETPCz zobligowany jest do weryfikacji, czy w zaistniałym stanie prawnym nie doszło do naruszenia art. 3 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności²⁵. W ostatnich latach ETPCz wydał wiele orzeczeń dotyczących przekroczenia granic legalnego stosowania środków przymusu bezpośredniego.

Dla jednoznacznego określenia reguł użycia tytułowych środków egzekwujących nakreślonych przez orzecznictwo europejskie należy w tym miejscu odwołać się do konkretnych wyroków ETPCz, w których zagadnienie to jest szeroko poruszane.

Jednym z głośniejszych w ostatnich latach przypadków, w których przymus bezpośredni został użyty w sposób niezwykle brutalny przez organy procesowe jest sprawa *Jalloh przeciwko Republice Federalnej Niemiec*²⁶. Dla pełnego zrozumienia omawianej problematyki środków przymusu bezpośredniego kluczowe jest przytoczenie istotnych elementów składających się na stan faktyczny oraz przybliżenie stanowiska zajętego przez ETPCz w powyższej sprawie. Skarżący był podejrzewany o handel narkotykami, które w momencie zatrzymania przez funkcjonariuszy Policji zostały przez niego połknięte. W celu odzyskania niedozwolonych substancji starano się nakłonić podejrzanego do dobrowolnego przyjęcia środka wymiotnego, ten jednak odmówił. Organy procesowe zdecydowały się na aplikację substancji wywołującej torsje wbrew woli podejrzanego. Owym działaniom towarzyszyło szczególnie brutalne zachowanie: „czterej policjanci przytrzymali go, a lekarz włożył mu rurkę w nos wlał ten środek siłą”²⁷. Środki wykorzystane do uzyskania dowodów winy podejrzanego charakteryzowały się niewątpliwie przymusem bezpośrednim. Podejrzanym został przez funkcjonariuszy obezwładniony, podczas użycia sondy nosowo-żołądkowej był brutalnie przytrzymywany, a przymusowe podanie środka wymiotnego odznaczało się znacznym stopniem dolegliwości, powodując ból i cierpienie. Trybunał skonstatawał, że podejmowane działania stanowiły niewątpliwie nieludzkie i poniżające traktowanie. Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazał, iż: „każda przymusowa interwencja medyczna w celu uzyskania dowodu przestępstwa musi być przekonująco uzasadniona (...). Szczególnie inwazyjny charakter takiego aktu wymaga ścisłej kontroli wszystkich towarzyszących okoliczności oraz odpowiedniego uwzględnienia ciężaru gatunkowego przestępstwa wchodzącego w grę. Władze muszą również wykazać, że rozważały inne metody”²⁸. Konieczność dokładnej analizy użycia środków przymusu oraz uwzględnienia proporcjonal-

²⁵ Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284.

²⁶ Wyrok ETPCz z dnia 11 lipca 2006 r., skarga nr 54810/00, LEX nr 187260.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

ności ich zastosowania do celu, jaki ma zostać osiągnięty, wydaje się kluczowa z perspektywy biernego uczestnika postępowania, który w przypadku braku takiego uregulowania stanowiłby dla funkcjonariuszy wymiaru sprawiedliwości wyłącznie instrument w pozyskiwaniu dowodów świadczących o popełnieniu czynu zabronionego. Stanowiłoby to wyłącznie uprzedmiotowienie jednostki występującej w procesie.

Oprócz sprawy *Jalloh przeciwko Republice Federalnej Niemiec*, problematyka środków przymusu bezpośredniego została wielokrotnie poruszana przez ETPCz, co doprowadziło do wypracowania pewnych standardów umożliwiających praworządne ich stosowanie.

W jednym z wyroków (sprawa *Georgiev i inni przeciwko Bułgarii*) ETPCz podkreślił możliwość wykorzystania środków przymusu bezpośredniego, ale ich zastosowanie ograniczył wyłącznie do podejmowania czynności nieodzownych oraz nie charakteryzujących się nadmiernością²⁹. W innym orzeczeniu (sprawa *Perrillat-Bottonet przeciwko Szwecji*) Trybunał wskazał na konieczność badania proporcjonalności użytego środka przymusu bezpośredniego do realizowanego za jego pomocą celu, „trzeba wskazać, iż zastosowanie siły musi być proporcjonalne i konieczne w świetle okoliczności danej sprawy. Nadto, kiedy osoba zostaje pozbawiona wolności, zastosowanie względem niej siły fizycznej wówczas, gdy nie jest to bezwzględnie konieczne z powodu jej zachowania, stanowi naruszenie godności człowieka oraz, co do zasady, naruszenie prawa gwarantowanego przez art. 3”³⁰. Ponadto w wyroku z dnia 12 października 2004 r. (sprawa *Bursuc przeciwko Rumunii*) ETPCz skonstatował, iż jakiegokolwiek naruszenie nietykalności cielesnej podczas zatrzymania czy w związku z podejmowaniem czynności przez funkcjonariuszy stanowi przykład złego traktowania³¹. Z kolei w orzeczeniu z dnia 4 grudnia 1995 r. (sprawa *Ribitsch przeciwko Austrii*) Trybunał podniósł, że „uciekanie się do użycia siły fizycznej, jeśli jej zachowanie tego nie wymaga, narusza godność człowieka i jest w zasadzie naruszeniem prawa zagwarantowanego w artykule 3”³². Zastosowanie przymusu bezpośredniego powinno być traktowane wyłącznie jako *ultima ratio*, przed jego zastosowaniem organy procesowe powinny przedsięwziąć kroki nakłaniające do dobrowolnego poddania się czynnościom czy podjęcia współpracy z organami procesowymi, jednak żadnemu z wyżej wspomnianych działań nie powinna towarzyszyć groźba użycia przymusu bezpośredniego. Możliwość użycia odpowiednio dobrego środka przymusu bezpośredniego powinna wystąpić dopiero w momencie utrudniania czy odmowy realizacji przez oskarżonego obowiązków nałożonych na niego przez obowiązujące prawo karne.

²⁹ Wyrok ETPCz z dnia 30 września 2014 r., skarga nr 51284/09, LEX nr 1508812.

³⁰ Wyrok ETPCz z dnia 20 listopada 2014 r., skarga nr 66773/13, LEX nr 1540743.

³¹ Wyrok ETPCz z dnia 12 października 2004 r., skarga nr 42066/98, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67028> (dostęp 30.06.2016 r.).

³² Wyrok ETPCz z dnia 4 grudnia 1995 r., skarga nr 18896/91, LEX nr 80353.

W wielu orzeczeniach Trybunał powołuje się na konieczność każdorazowej oceny stopnia dolegliwości stosowanych środków przymusu bezpośredniego; aby można było mówić o naruszeniu art. 3 europejskiej Konwencji praw człowieka i podstawowych wolności, niedozwolone traktowanie musi osiągnąć poziom minimalny³³. Ocena omawianego minimum zdaniem Trybunału jest zależna od wielu czynników, przede wszystkim od czasu trwania konkretnego zachowania funkcjonariuszy, a także jego skutków zarówno fizycznych, jak i psychicznych oraz wieku, płci, stanu zdrowia osoby, w stosunku do której przedsięwzięte są działania³⁴.

Zgodnie z powyższym można wywieść istnienie obowiązku funkcjonariuszy do dokładnego badania wszystkich okoliczności danej sprawy i dopiero na ich podstawie podjęcie koniecznych środków, tutaj przymusu bezpośredniego, dla realizacji celów, dla których są one podejmowane. Niezbędna jest każdorazowa ocena, czy zaistniałe zagrożenie uzasadnia wykorzystanie konkretnego środka przymusu, przy którego wyborze organ procesowy powinien kierować się minimalizacją dolegliwości. Legalne stosowanie środków przymusu z poszanowaniem zasady proporcjonalności i konieczności nie spowoduje naruszenia art. 3 europejskiej Konwencji praw człowieka i podstawowych wolności.

5. KONKLUZJE

W wyobrażeniu społecznym stosowanie środków przymusu bezpośredniego jest zjawiskiem nierozdzielnie połączonym z prowadzeniem postępowania karnego. Sam proces karny kojarzy się z postępowaniem wobec sprawców przestępstw, a więc wobec ludzi, którzy niejednokrotnie w sposób bardzo wyraźny i dolegliwy dopuścili się jaskrawego naruszenia norm prawnych. Można więc wnioskować, że organy procesowe muszą mieć możliwość odpowiedniego postępowania z ludźmi, przeciwko którym proces się toczy, a skuteczną do tego metodą może okazać się właśnie stosowanie przymusu bezpośredniego. Całość wyводу jednoznacznie jednak wykazała, że stosowanie środków przymusu bezpośredniego przez funkcjonariuszy państwa, najczęściej Policji oraz innych organów śledczych, obwarowane jest wieloma ograniczeniami. Jest bowiem bardzo cienka granica między zastosowaniem środka przymusu a dopuszczeniem się przemocy przez organy państwa wobec oskarżonego. Trzeba też pamiętać, że bierny

³³ Wyrok ETPCz z dnia 21 listopada 2013 r., skarga nr 23380/09, LEX nr 1391532; wyrok ETPCz z dnia 13 lutego 2014 r., skarga nr 66393/10, LEX nr 1422145; wyrok ETPCz z 31 marca 2009 r., skarga nr 14612/02, LEX nr 498950; wyrok ETPCz z dnia 27 kwietnia 2010 r., skarga nr 16381/05, LEX nr 576503.

³⁴ *Ibidem*.

uczestnik procesu korzysta z licznych gwarancji procesowych, które chronią jego „obecność” w trakcie prowadzonych czynności.

Pozytywnie należy ocenić fakt, że tytułowe granice stosowania charakteryzowanych środków są już nakreślone w akcie rangi konstytucyjnej, a także konwencyjnej. Nie do przecenienia w tej kwestii jest znacząca i bogata rola orzecznictwa polskiego Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, w zgodzie z którym powinny postępować organy procesowe. Nałożone są na nie obowiązki każdorazowej oceny potrzeby, konieczności, proporcjonalności, a także celowości stosowania środków przymusu bezpośredniego.

Niewątpliwie jest, że granice stosowania środków przymusu bezpośredniego muszą być przez prawo wyraźnie nakreślone. Nie należy jednak zapominać o roli, jaką pełnią one w procesie karnym. Mają one bowiem zapewnić skuteczność oraz jego sprawne przeprowadzenie. Zdaje się być widoczny w tym miejscu konflikt dwóch wartości. Z jednej bowiem strony dobro wymiaru sprawiedliwości jest przeciwstawiane gwarancjom, jakim są godność, nietykalność osobista człowieka. Organy procesowe muszą reagować szybko, niejednokrotnie ocena konieczności, a także odpowiedni dobór stosowanego środka przymusu bezpośredniego następuje z wieloma trudnościami, szczególnie gdy funkcjonariusze wymiaru sprawiedliwości działają pod presją czasu, a konkretna sytuacja wymaga natychmiastowego ich zastosowania. W kolizji zatem pozostają dwie dyrektywy porządkujące proces karny, a jest to zasada szybkości kontra gwarancje regulujące pozycję prawną oskarżonego. Nie sposób abstrakcyjnie rozstrzygnąć, która jest nadrzędna. Co więcej, często niemożliwe jest jednoznaczne określenie owej nadrzędności w zachodzącym konkretnym stanie prawnym, bowiem dopiero następcza analiza podjętych czynności może wskazać, czy środki przymusu bezpośredniego zostały wykorzystane w sposób legalny, niezbędny i proporcjonalny względem istniejącego zagrożenia, a także czy cel ich stosowania został osiągnięty.

Podkreślenia wymaga fakt, że w obecnie obowiązującym stanie prawnym zostały spełnione standardy wskazywane zarówno w orzecznictwie polskim, jak i europejskim dotyczące wykorzystania środków przymusu bezpośredniego. Nieodzowna wydaje się jednak kwestia precyzyjnego określenia warunków ich stosowania również na gruncie Kodeksu postępowania karnego. Niezbędne jest bowiem zawarcie w przedmiotowym akcie prawnym konieczności pouczenia oskarżonego o możliwości ich zastosowania z dokładnym i precyzyjnym przedstawieniem ich możliwych form. Powyższe należy uzasadnić stopniem ingerencji w prawa i wolności osoby oskarżonego, która niejednokrotnie może być narażona na nadużycia organów procesowych.

Wielość przykładów nadmiernego wykorzystania środków przymusu bezpośredniego jest niewątpliwie zjawiskiem negatywnym, wskazującym pewne braki osób je stosujących, a dotyczących przede wszystkim prawidłowej oceny sytuacji i konieczności ich zastosowania, a także odpowiedniego ich doboru. Należałoby zatem postulować systematyczne przeprowadzanie licznych szkoleń dla

funkcjonariuszy Policji i innych służb mundurowych w zakresie umiejętnego ich stosowania, a także edukowanie o podstawach prawnych umożliwiających ich stosowanie.

Konkludując, należy podkreślić, że proces karny możemy nazwać rzetelnym, gdy realizowane są wszystkie jego standardy, a to przede wszystkim wtedy, gdy zachowane są gwarancje jego uczestników. Nie do wyobrażenia jest proces, w którym jednostka pozbawiona jest kluczowych wartości, takich jak jej godność, nietykalność i wolność osobista. Nie ulega wątpliwości konieczność wykorzystania środków przymusu bezpośredniego w procesie karnym, jednak niezbędna jest każdorazowa analiza przesłanek umożliwiających ich stosowanie.

THE CONSTITUTIONAL LIMITS ON THE USE OF DIRECT COERCION AGAINST THE ACCUSED. REMARKS ON THE BACKGROUND OF THE POLISH CONSTITUTIONAL TRIBUNAL AND EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS JUDICATURE

Summary

The aim of the article is to present issues concerning the use of direct coercion against the accused. Indication of the basis and methods of the use of direct coercion in the criminal proceedings is extremely important, because of the values in which coercion measures interfere. Regulations which are going to be discussed during the dilatation consists legal rules defined by the Polish Constitutional Tribunal and the European Court of Human Rights.

BIBLIOGRAFIA

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012
- Kosonoga J., *System środków dyscyplinujących uczestników postępowania karnego*, Warszawa 2014
- Skorupka J. (red.), [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2015
- Zieliński M., *Wolność osobista, jej charakter oraz gwarancje*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014
- Zięba-Zalucka H. (red.), *System ochrony praw człowieka w RP*, Rzeszów 2015

KEYWORDS

criminal proceedings, accused, judiciary, direct coercion, Polish Constitutional Tribunal, European Court of Human Rights

SŁOWA KLUCZOWE

postępowanie karne, oskarżony, orzecznictwo, przymus bezpośredni, Trybunał Konstytucyjny, Europejski Trybunał Praw Człowieka